

Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Empòrion (Empúries, l'Escala, Alt Empordà)

XAVIER AQUILUÉ, PERE CASTANYER, MARTA SANTOS,
JOAQUIM TREMOLEDA
(MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA-EMPÚRIES)

INTRODUCCIÓ

Al llarg dels darrers anys, les excavacions arqueològiques a la Neàpolis d'Empòrion s'han centrat en dos sectors diferents. El primer sector correspon a l'edifici de l'estoa, que tancava per la banda nord l'àgora hel·lenística de la ciutat grega, edifici que ja havia estat objecte d'excavacions arqueològiques en extensió per part de Josep Puig i Cadafalch i Emili Gandia, durant els anys inicials de la recuperació d'Empúries, i de diversos sondejos per part de Martín Almagro, després de la Guerra Civil espanyola. Les excavacions en aquest sector de l'estoa es varen iniciar l'any 2005, dins el programa de recerca núm. 2 establert pel *Pla director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Un projecte pel primer centenari de la recuperació d'Empúries (1998-2008)*, i continuen encara en l'actualitat (Aquilué *et alii*, 2006a, 249-252; Aquilué *et alii*, 2008, 185-191). El segon sector és l'extrem nord-occidental de la Neàpolis, un sector totalment desconegut fins ara, que es trobava sota la terrassa de l'actual Museu i que va ser excavat i recuperat arran dels treballs de construcció de l'edifici dels nous magatzems arqueològics d'Empúries els anys 2007 i 2008 (Aquilué *et alii*, 2006a, 192-194).

Abans de comentar els resultats assolits en aquests projectes d'excavació, volem comentar breument que l'any 2008 ha estat un any molt significatiu per a Empúries. L'any 2008 ha estat l'any de la commemoració del centenari de la recuperació institucional d'Empúries, iniciada el 23 de març del 1908 per la Junta de Museus de Barcelona, sota l'impuls d'Enric Prat de la Riba i la direcció de Josep Puig i Cadafalch. Amb motiu d'aquesta efemèride el Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, al qual està adscrit el Museu

d'Arqueologia de Catalunya, va programar tot un seguit d'actuacions culturals i un programa d'inversions importants per dotar Empúries dels equipaments necessaris per al segle XXI, actuacions que finalitzaran aquest any 2010. El fet més simbòlic, amb el qual es van iniciar els actes commemoratius, va ser el retorn a Empúries, el dia 15 de març de 2008, de l'estàtua original del déu grec de la Medicina, Asclepi, trobada l'any 1909 a la zona dels santuaris de la Neàpolis emporitana i que, fins ara, es trobava exposada a la seu de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya. El retorn de l'estàtua del déu Asclepi a Empúries, després d'un acurat procés de restauració i recerca arqueològica fet pel Museu Nacional d'Art de Catalunya i el Museu d'Arqueologia de Catalunya, va significar l'adequació museogràfica d'una sala de l'exposició permanent del Museu (reforma finançada per la Diputació de Barcelona) que en facilita la contemplació i la contextualització històrica. L'any 2009 es va finalitzar la construcció de l'edifici dels nous magatzems arqueològics, segons el projecte redactat pel despatx de Brufau, Obiol, Moya i Associats, amb la finalitat d'ordenar en un únic edifici tots els materials arqueològics d'Empúries; de poder continuar amb les excavacions arqueològiques i alliberar els antics espais de magatzem per multiplicar, en un futur, l'exposició permanent del museu; de crear una sala d'exposicions temporals, i d'ubicar els tallers didàctics. I aquest any 2010 s'inicia la construcció del nou centre de visitants d'Empúries a l'entrada del conjunt arqueològic, segons un projecte redactat pel despatx d'arquitectura de Fuses i Viader, que facilitarà la comprensió del jaciment i també que els més de 200.000 visitants anuals que vénen a Empúries tinguin uns serveis de major qualitat en la seva estada al jaciment (botiga, lavabos, bar-cafeteria, informació multimèdia...). Respecte als treballs de museïtzació del conjunt arqueològic, cal ressaltar que, gràcies a l'aportació del Ministeri de Foment, a través de l'1 per cent cultural, s'ha obert al públic el fòrum de la ciutat romana un cop executat el "Projecte de restauració, consolidació i adequació museogràfica del fòrum romà d'Empúries", redactat per l'equip tècnic del MAC-Empúries (X. Aquilué, P. Castanyer, J. Monturiol, M. Santos i J. Tremoleda) amb el despatx d'arquitectura de Lola Domènech, el qual facilita la comprensió del centre polític, econòmic i religiós de la ciutat romana d'Empúries, després de gairebé 40 anys d'excavacions arqueològiques (Aquilué *et alii*, 2005, 89-95). I també, gràcies al finançament de la Diputació de Girona, s'ha donat un impuls important a l'excavació arqueològica dels carrers que delimiten l'anomenada *insula* 30 de la ciutat romana d'Empúries, excavació que facilitarà la connexió de tots els sectors excavats fins ara a la ciutat romana en un mateix itinerari de visita i, sobretot, recuperar la cota de circulació d'època antiga, fet que ajudarà a la comprensió de la seva estructura urbana (Aquilué *et alii*, 2006b: 203-214; Aquilué *et alii*, 2008: 194-201).

Tanmateix, l'any del centenari ha estat també un any ple d'activitats culturals i científiques que han possibilitat fer diversos congressos, exposicions, espectacles de música, dansa i teatre i publicacions que han permès valorar la història de la recuperació d'Empúries, el seu estat actual i la seva projecció futura (Autors diversos, 2008: 11-149; Aquilué, 2008a: 58-62; Aquilué, Monturiol, 2008).

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL SECTOR NORD-OEST DE LA NEÀPOLIS

Les obres de construcció d'un nou magatzem per a objectes arqueològics al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries motivaren un seguit d'intervencions arqueològiques que, entre els anys 2007 i 2008, deixaren al descobert diverses edificacions situades a l'antic límit nord-oest de la ciutat grega (Fig. 1).

El projecte inicial dels nous magatzems, redactat i aprovat l'any 2006, comportava la construcció d'aquest nou equipament a l'espai ocupat per la gran terrassa artificial que hi havia a la part nord del museu actual o, dit d'una altra manera, de l'antiga església de Santa Maria de Gràcia, edificada l'any 1606 damunt de les restes de la Neàpolis i avui reconvertida en equipament museístic.

L'escassa probabilitat de trobar restes més antigues en aquesta zona es fonamentava, d'una banda, en el fet que les obres fetes pels mateixos monjos servites havien causat ja la destrucció parcial dels nivells precedents i, de l'altra, en el fet que les obres de condicionament d'aquest sector efectuades els anys 60-70 del segle passat comportaren la creació d'una gran terrassa artificial que amagava al seu subsòl diverses cisternes que proveïen d'aigua les instal·lacions d'Empúries.

Tanmateix, la recerca preliminar als diaris d'excavació d'Emili Gandia i de M. Almagro o a l'arxiu de documentació fotogràfica no permetien tampoc determinar amb

Figura 1. Foto aèria del sector nord de la Neàpolis. El requadre assenyalava la intervenció feta els anys 2007-2008

claredat l'existència de restes arqueològiques significatives en aquesta àrea (diaris d'excavació de 1912 i 1921; diaris d'excavació de 1955-57). Fins aquell moment, doncs, les úniques traces susceptibles d'aparèixer eren els fonaments de la muralla que tancava per la banda oest la Neàpolis i a la qual podien pertànyer, hipotèticament, uns grans blocs de pedra visibles a la part inferior del mur que aguantava el talús d'època moderna. Els resultats negatius de les recerques fetes pels excavadors d'inicis del segle XX amb relació al traçat d'aquesta muralla i, també, de les prospeccions geofísiques fetes al peu del talús i a l'àrea de l'antic port no feien preveure, però, resultats gaire positius amb relació a aquesta problemàtica (Blech, Hoffmann, Marzoli, 1991: 75-85; Nieto *et alii*, 2005: 71-100; Blech, Marzoli, 2005: 45-58; Marzoli, 2005; Rambaud, 2005: 59-70).

El projecte inicial dels nous magatzems afectava, doncs, el gran rectangle ocupat per tota la terrassa situada al nord del museu i, a la pràctica, feia necessari, en primer lloc, desmuntar totes les obres precedents i, tot seguit, construir una nova nau amb dos nivells que, una vegada finalitzades les obres, conformarien una nova terrassa d'aspecte i acabat idèntics a l'anterior (Aquilué, 2008b: 59-61).

Les obres de rebaix dels nivells superiors de la terrassa i, més endavant, l'enderroc de les dues grans cisternes, la primera feta pels servites i la segona construïda els anys 1955-57, van posar al descobert un imponent llenç de la muralla oest de la Neàpolis, en un estat de conservació excel·lent que, a més, enllaçava amb una gran torre de planta quadrada de 8 metres de costat. La magnitud de les restes localitzades obligà, lògicament, a modificar el projecte inicial i a desplaçar els nous magatzems més a l'oest, fora, doncs, del perímetre que marcava el nou tram de muralla.

Paral·lelament, es plantejà la necessitat de fer una excavació arqueològica en extensió en tot aquest sector nord-occidental de la Neàpolis, que començà el 5 de novembre de 2007 i que finalitzà al mes d'abril de 2008 (Fig. 1) (Aquilué *et alii*, 2008: 192-194). L'objectiu d'aquesta actuació era descobrir, en una primera fase, tot l'espai que quedava entre la muralla i la rampa actual d'accés a la zona de l'antic port i, més endavant, de desmuntar també aquesta obra moderna per tal d'integrar aquest nou sector dins el conjunt arqueològic de la Neàpolis. Resumim ara la complexa seqüència estratigràfica i estructural localitzada en aquesta àrea, que abasta un període comprès entre el segle VI aC i fins a l'abandonament del convent servita, l'any 1838, com a conseqüència de la llei de desamortització.

L'excavació del solar que s'estenia immediatament al nord de la terrassa del museu ocupava una superfície d'uns 600 metres quadrats i s'individualitzà, seguint la nomenclatura topogràfica interna d'Empúries, com a sector 22. A priori, l'objectiu de la intervenció era intentar posar al descobert les possibles restes conservades, especialment de la trama urbana d'aquest sector de la ciutat grega, així com també les transformacions posteriors.

Les restes del convent servita de Santa Maria de Gràcia (segles XVI-XIX)

De bon començament, el seguiment arqueològic de les obres d'enderroc de la terrassa moderna va permetre descobrir diverses estructures relacionades amb la construcció del mateix convent servita a inicis del segle XVII, visibles encara en els primers anys d'excavacions d'Empúries (diari d'excavacions de 1912). Destacarem el conjunt d'es-

tances disposades de forma correlativa al costat de la nau de l'església, avui museu, delimitades per murs de pedres unides amb morter i pavimentades, sovint, amb rajoles de terrissa. Les fotografies aèries del conjunt d'Empúries, fetes l'any 1929, permeten observar encara dempeus bona part dels alçats dels murs localitzats a l'excavació, així com també la llarga paret de contenció del terraplè damunt del qual s'emplaçava el convent i les edificacions annexes (Fig. 2).

La gran cisterna fou especialment interessant, feta d'obra i coberta amb volta de maons, de cinc metres de longitud i de sis metres de fondària que s'havia mantingut en ús fins avui i que, en origen, constituïa la reserva d'aigua necessària per al funcionament del convent. Ara sabem que els seus constructors recolzaren aquesta estructura en l'angle que conformaven, molts segles abans, el parament de la muralla i de la torre que limitava el sector nord-oest de la ciutat grega.

El cementiri tardoantic de la Neàpolis

L'excavació dels estrats d'anivellació previs a la construcció de les estances associades al convent va permetre localitzar diverses tombes d'inhumació que, estratigràficament i cronològicament, podem associar al cementiri d'època tardoantiga que ocupà gran part dels solars de la Neàpolis a partir del segle IV dC i fins als segles VII-

Figura 2. Vista aèria de la ciutat grega presa l'any 1929. A la dreta es poden veure les restes de l'antic convent de Santa Maria de Gràcia, avui convertides en dependències del Museu (Institut Cartogràfic de Catalunya)

viii dC (Nolla, Sagrera, 1996). L'estat de conservació d'aquestes restes era molt irregular i, en alguns casos, es trobaven clarament afectades per les obres relacionades amb les diverses reformes i ampliacions de les instal·lacions del museu. Les descobertes recents complementen els treballs fets els anys 1914, 1916 i 1919 a l'entorn de l'antic monestir i dins del claustre, que permeteren documentar fins a un total de catorze tombes d'aquest cementiri tardà (Diari d'excavacions de 1916: 197; Diari d'excavacions de 1919: 97-100).

Mereix especial atenció l'excavació de l'espai que hi havia al peu de les escales d'accés al museu i dels lavabos on, una vegada aixecats els paviments de rajols de les estances del convent servita es descobrí una cambra funerària, ben delimitada per sengles murs d'obra i segellada amb un paviment d'*opus signinum* que, alhora, cobria tres enterraments, dos d'ells en sarcòfags monolítics de pedra i amb tapadora a dos vessants i acroteris ornamentals (Fig. 3). Una seqüència similar es documentà, malgrat les remocions modernes, al costat de la rampa actual de baixada a l'àrea de l'antic port. En aquest espai, a tocar de l'anterior, es localitzà una segona possible cambra funerària amb dos pisos d'inhumacions separades també per un sòl d'*opus signinum*. Totes les tombes documentades seguien unes pautes similars, amb el cap a ponent i els peus a llevant i amb inexistència manifesta d'ofrenes. Pel que fa a la tipologia dels enterraments es tractava, majoritàriament, de fosses simples, amb estructura de teules, pedres o lloses i de sarcòfags.

La distribució de totes les tombes del cementiri de la Neàpolis (Nolla, Sagrera,

Figura 3. Enterraments del cementiri d'època tardoantiga que ocupà gran part dels solars de la Neàpolis a partir del segle IV dC i fins als segles VII-VIII dC

1996: 281-284, fig. 146) revela, d'una banda, l'existència d'un espai privilegiat situat entorn de la basílica funerària i, de l'altra, també d'algunes agrupacions que, com per exemple les aparegudes a l'excavació del sector nord-occidental, podrien correspondre a *areae* familiars, qui sap si agrupades igualment al voltant d'altres petites edificacions de culte.

L'Empòrion d'època republicana (segle II aC)

Les restes de la fase tardoantiga se superposaven, en alguns punts, directament damunt del nou tram de muralla descobert en aquest sector. El procés d'espoliació de l'alçat d'aquesta estructura devia començar, doncs, poc temps després de l'abandonament de l'activitat urbana a la Neàpolis i paral·lelament a la construcció de la *cella memoriae* i a la configuració del cementiri adjacent.

Tanmateix, els treballs de supressió de la cisterna del convent servita adossada a la cara oest de la muralla van servir per deixar totalment a la vista l'alçat exterior d'aquesta estructura, en un excel·lent estat de conservació. L'obra, d'una amplada de prop de dos metres, estava feta amb un doble parament de blocs irregulars de pedres calcàries unides en sec i amb la cara exterior regularitzada (Fig. 4). Malgrat que no era possible associar aquest tram de muralla amb la sedimentació arqueològica, desapareguda per les obres servites i per la construcció de la segona cisterna als anys seixanta, les

Figura 4. Detall de l'alçat de la muralla que delimitava l'angle nord-occidental de la Neàpolis al segle II aC

diferències en l'acabat d'aquest parament, amb una part inferior feta amb pedres més petites, permetia refer la cota de circulació original del monument. L'existència d'un desguàs a la primera filada per evacuar les aigües a l'exterior del recinte ho confirma.

L'eliminació de la cisterna servita i, més endavant, també l'excavació arqueològica d'una bona part del camp situat als peus de la terrassa moderna, van permetre comprovar que aquest tram de muralla acabava en una gran torre d'angle, de 8 x 10 metres, més afectada per les obres recents a la meitat nord. A l'espera de l'estudi definitiu, els materials recuperats a l'interior de les trinxeres constructives d'aquest monument, que s'assentava directament sobre la roca natural, van permetre situar la seva construcció vers mitjan segle II aC, és a dir, contemporàniament a l'edificació de la muralla meridional (Sanmartí, Nolla, 1986: 81-110), a la reforma del sector dels temples (Sanmartí, Castanyer, Tremoleda, 1990: 117-144) i de la part central de la ciutat, amb la configuració del conjunt àgora-estoa (Aquilué *et alii*, 2008: 185-191). En el panorama de restes defensives de la Neàpolis emporitana, el paral·lel més proper el tenim en les mateixes torres que flanquegen l'entrada del llenç meridional o en el bastió que completava la muralla del segle IV aC, localitzat l'any 1992 sota el passeig de les dunes que limita per llevant la ciutat (Sanmartí *et alii*, 1996: 243-250).

La posterior excavació del camp situat al peu de la terrassa moderna del museu va permetre completar la continuació de la muralla i definir els límits de la ciutat antiga en aquest punt. Aquí, el simple rebaix mecànic del nivell superficial, format per sorres d'aportació eòlica, va permetre anar deixant al descobert una alineació de grans blocs de pedra calcària que, a partir del bastió d'angle, confirmaven la continuïtat de la muralla vers l'est. D'aquest tram, d'uns 19 metres de longitud, es conservaven només les filades inferiors que s'assentaven directament damunt de la roca natural. El parament de la cara nord és format per grans blocs, mentre que el reble i la cara sud estan constituïts per pedres de mides inferiors.

La troballa de la torre d'angle i d'aquest mur de tancament nord, que definien totalment l'antic perímetre de la ciutat en aquest sector, aportava noves dades amb relació a alguns dels grans interrogants de la recerca arqueològica emporitana. En efecte, ni els esforços fets pels primers excavadors ni, anys més tard, els successius treballs de prospeccions electromagnètiques no havien permès confirmar, més enllà de les simples hipòtesis de treball, la possible existència de cap mur de tancament en aquesta zona (Nieto *et alii*, 2005: fig. 13, perfil 11).

L'excavació de les terres que cobrien la muralla posà de manifest la diferenciació estratigràfica entre la part que podem anomenar intramurs i la zona "exterior" o situada més al nord. Aquí, el rebaix d'un gran estrat de sorres, d'una potència de prop de 4 metres, començà a deixar a la vista un gran nombre de blocs de pedra calcària provinents, amb tota seguretat, de l'enderroc o espoliació del mur esmentat. El nivell inferior sobre el qual descansaven aquests blocs coincidia amb l'aparició d'un estrat compost bàsicament per còdols i sorres que, per nosaltres, marcava la cota de la platja que s'estenia en aquest sector durant l'època antiga, que devia ser més baixa que el de la muralla. Malgrat que fins al moment no podem saber encara on se situava el límit del mar, suposen que aquest es trobava més al nord i que al peu de la ciutat hi havia una petita platja.

Cronològicament, aquestes restes de la muralla es poden posar en relació amb un tram de carrer, orientat de nord a sud, conservat també just a tocar de les escales que avui porten al museu, i que antigament comunicava la ciutat amb la zona del port.

Estava format per replans enllosats que alternaven amb altres esglaonats, fets amb blocs de pedra sorrenca, delimitats a l'oest per un mur, al peu del qual es conservava una canalització feta amb àmfors, descoberta ja anys abans (diari d'excavació de 1955).

Les evidències arqueològiques descobertes en aquest sector són de gran interès per contrastar les hipòtesis relatives a l'antic port natural d'Empúries. Les dades obtingudes en l'excavació confirmen les hipòtesis que, a través dels diversos perfils geofísics i també dels sondejos de perforació mecànica (Nieto *et alii*, 2005: 82-89, fig. 13-14 i 15, 4; Blech, Marzoli, 2005: fig. 4 i 7) indicaven ja l'existència d'aquesta paleoplatja que devia permetre acostar els vaixells just a tocar del límit nord-oest de l'antiga ciutat.

L'Empòrion dels segles VI-V aC

L'excavació de la zona intramurs posà de manifest que la sedimentació arqueològica més antiga havia patit moltes alteracions, com a conseqüència, sobretot, dels treballs d'edificació del convent servita el segle XVII i de la seva posterior adequació com a equipament museístic al llarg del segle XX. Aquestes obres comportaren la desaparició de bona part de la seqüència estratigràfica i expliquen el salt cronològic existent entre l'ocupació del segle II aC i la següent etapa enregistrada, datada ja al segle V aC.

Així, a la faixa central del quadre de treball, es localitzaren diversos estrats i estructures corresponents a l'època grega. Cridava l'atenció el fet que la muralla ciclòpia del segle II aC recolzava, al llarg de tot el seu perímetre oest i nord, en un altre mur, d'aspecte i amplada diferents. Es tractava d'una paret d'uns 80 centímetres de gruix i feta igualment amb blocs de pedra calcària de dimensions mitjanes units en sec i amb la cara exterior perfectament carejada. Més sorprenent fou encara constatar l'existència d'un tercer parament interior, conservat a la mateixa cota que els altres i bastit amb pedres de dimensions més petites que els dos anteriors, però amb un acabat força ben acurat. L'existència d'aquests tres murs successius suggereix que el límit d'aquest barri de la Neàpolis es va anar reformant i modificant en el transcurs del temps.

L'excavació de la faixa central d'aquest sector 22, on la sedimentació arqueològica conservada era superior als tres metres, va permetre determinar diverses etapes en l'ocupació d'aquest barri. Els nivells superiors conservats, que cronològicament podem situar vers les acaballes del segle V aC s'associen a unes restes d'unes construccions molt afectades per les obres modernes. Es tractava de parets o sòcols de pedres unides amb fang, de diversos nivells de paviment d'argila, llars de foc i altres estructures d'emmagatzematge. Malgrat que la fragmentació de les restes en dificultava la interpretació i feia pràcticament impossible poder refer la planta i l'organització dels diferents espais, era possible identificar la traça d'un possible carrer a la banda est, disposat, igualment que el tram de vial amb escales del segle II aC, en sentit nord-sud.

D'aquesta fase d'ocupació, que abasta d'ençà dels inicis del segle V aC fins a les acaballes d'aquesta mateixa centúria, en volem destacar la trobada de nombrosos objectes de tipus ritual i de nombroses ofrenes votives (Fig. 5), així com també la presència d'una llar que es manté en ús durant tota aquesta etapa i d'un espai obert amb un petit porxo que podrien relacionar-se, hipotèticament, amb un recinte de culte situat just al costat de la platja del port.

Dessota aquestes estructures hom documentà diversos estrats d'anivellació que cobrien les restes d'unes edificacions més antigues. Malgrat que la seva excavació no ha

Figura 5. La trobada de nombrosos objectes rituals i d'ofrenes votives podria indicar, hipotèticament, l'existència d'un lloc de culte en aquest sector relacionat directament amb l'antic port d'Empòrion

finalitzat encara, podem confirmar l'existència d'una primera fase del carrer o zona de pas que podria remuntar-se al segle VI aC i que devia comunicar aquest barri nord-occidental de la Neàpolis amb la zona del port. En relació amb aquest vial hi havia també altres edificacions, la funció i la planta de les quals és, ara per ara, de difícil interpretació.

Les evidències descobertes en l'excavació d'aquest sector, estretament lligat a l'antic port natural, semblen confirmar que la primera configuració urbana de la Neàpolis ha de situar-se, cronològicament, vers finals del segle VI aC i els inicis del segle V aC, és a dir, poc temps després de l'ocupació grega de la paleòpolis (*palaia polis*) (Castanyer, Santos, Tremoleda, 1999, 217-330). Els contextos recuperats han de permetre contrastar, d'una manera més àmplia i segura, les dades més parcials obtingudes en els diferents sondejos estratigràfics fets d'ençà dels inicis de les excavacions emporitanes (Ruiz de Arbulo, 1994, 59-72). La descoberta de les estructures que definien l'angle nord-oest de l'hàbitat des de l'època tardoarcaica i fins a l'antiguitat tardana, de la paleoplatja situada al sud del port d'Empòrion i d'un possible santuari relacionat amb l'activitat marinera, són una novetat en el panorama de la recerca emporitana i justifiquen plenament la necessitat de fer ben aviat un estudi monogràfic més exhaustiu.

EL PROJECTE ARQUEOLÒGIC DE L'ESTOA

El projecte actual d'intervencions arqueològiques a l'estoa de la Neàpolis s'està desenvolupant des de l'any 2005 i el treball de camp s'ha dut a terme exclusivament en el marc dels Cursos d'Arqueologia d'Empúries que es fan cada any durant el mes de juliol, amb un equip format per una selecció d'estudiants universitaris.

Objectius de la intervenció

L'objectiu fonamental de l'excavació és el de posar en valor el sector públic central de la ciutat grega, ocupat pels espais de l'àgora i l'estoa hel·lenístiques (Fig. 6). Aquest darrer edifici, del qual únicament es conserven els fonaments, és una construcció de forma rectangular en planta, que mesura 52 metres de llarg per 14 d'amplada. Es disposava en sentit est-oest i tancava i monumentalitzava la banda nord de l'àgora, a la vegada que protegia de la tramuntana les activitats que es feien en aquest espai.

Dins aquest marc genèric, els objectius específics es concreten, en primer lloc, en l'obtenció de les dades estratigràfiques i cronològiques que permetin una datació precisa del moment en què es bastí el gran edifici monumental.

En segon terme, l'actual projecte d'excavacions es proposa completar la seqüència estratigràfica d'aquest sector de la Neàpolis fins als nivells fundacionals, per recollir dades sobre l'urbanisme i la cronologia de les diverses fases d'hàbitat que s'havien desenvolupat en aquest punt anteriorment a la construcció de l'edifici de l'estoa.

Finalment, aquest projecte hauria de permetre fer una proposta d'adequació museística per fer visible i facilitar la comprensió del conjunt monumental del qual forma part aquest edifici dins el circuit itinerari que es mostra als visitants d'Empúries, tenint en compte la seva importància i l'espai central que ocupava en l'estructura urbana de la ciutat grega definida per les grans reformes fetes durant el segle II aC.

Figura 6. Fotografia aèria del sector central de la Neàpolis d'Empúries, on es troben l'àgora i l'estoa

Sectorització de la zona i treballs arqueològics previstos

El projecte d'intervencions al sector de l'estoa contempla cinc grans zones (Aquilué *et alii*, 2006a: 249-252; Aquilué *et alii*, 2008: 185-191) (Fig. 7), per a cada una de les quals es preveuen els treballs d'excavació que a continuació es detallen:

Zona A. Correspon al sector occidental de l'edifici hel·lenístic, entre el mur de façana oest i la primera de les cisternes. En aquesta zona, les excavacions prèvies, sobretot les de l'any 1916 d'Emili Gandia, havien deixat ja al descobert, juntament amb les restes constructives corresponents a l'estoa, altres estructures diverses que pertanyen a etapes diferents de l'ocupació anterior del sector, en alguns casos sense conservar cap resta de l'estratigrafia originàriament associada.

Zona B. Correspon a la part de l'estoa situada entre les dues grans cisternes avui visibles, que formaven part de l'edificació hel·lenística. En aquest sector, els farcits relacionats amb la seva construcció varen ser també rebaixats parcialment per Emili Gandia l'any 1916, deixant al descobert les restes dels fonaments del porticat i dels àmbits de l'estoa, que en aquest espai es trobaren especialment arrasats i espoliats. De fet, la majoria d'aquestes estructures varen ser restaurades i remuntades amb posterioritat a aquelles excavacions prèvies. En començar les noves intervencions en aquest sec-

Figura 7. Planta general de l'edifici de l'estoa on s'assenyalen les zones i els quadres on s'han fet les intervencions arqueològiques des de l'any 2005

tor, hi eren visibles també diverses restes de construccions corresponents a l'ocupació precedent a l'estoa, entre aquestes els sòcols que delimitaven un carreró de la ciutat grega orientat de nord a sud i també part del parament d'una cisterna segurament situada sota el pati d'una edificació domèstica.

Zona C. Correspon a la part de l'estoa situada entre la cisterna oriental i la zona ocupada per les cambres funeràries d'època tardoromana. Aquesta zona es trobava menys rebaixada que la resta, ja que a penes havia resultat afectada pels sondejors d'Emili Gandia, a excepció de l'angle sud-est. Per tant, es conservava amb major amplitud l'estratificació de nivells relacionada amb la construcció del gran edifici hel·lenístic, tal com ja es va poder documentar a l'excavació efectuada el 1990 en una estreta franja transversal que cobria part d'un dels àmbits de l'estoa i els dos ambulacres del porticat.

La intervenció arqueològica prevista en el projecte engegat l'any 2005 concentra el treball de camp especialment en les tres zones definides anteriorment i consisteix en:

Excavació de les restes d'enterraments d'època tardoromana que encara es conservaven molt puntualment en aquestes zones, superposades a les estructures de l'estoa.

Comprovació de la possible existència d'estructures que corresponguin a la reocupació del sector en època romana, una vegada enrunat l'edifici hel·lenístic.

Excavació en extensió de les restes dels farcits constructius de l'estoa, tant a l'espai dels àmbits que s'alineaven al fons de l'edifici com en tota la zona que correspon al porticat, allà on això sigui possible, perquè l'excavació efectuada per Gandia no hi va profunditzar.

Documentació de les estructures constructives anteriors a l'estoa i excavació de la seqüència estratigràfica corresponent fins als nivells fundacionals.

Zona D. Aquesta zona cobreix la part sud del terç oriental de l'estoa, i correspon a la part del porticat no afectada per la reocupació d'època tardoromana. Una bona part d'aquest sector va ser rebaixada fins a cotes força profundes, una intervenció que hem de situar també entre els treballs d'excavació efectuats a la Neàpolis abans del 1936, si bé no en tenim referències als antics diaris d'excavació. D'altra banda, també en aquesta zona se situa un sondeig estratigràfic dirigit per Martín Almagro l'any 1949.

La intervenció prevista en aquest sector consisteix en un sanejament de les excavacions antigues i una documentació planimètrica de les restes estructurals conservades.

Zona E. Correspon a les cambres funeràries que pertanyen a la necròpolis tardana que s'estén al voltant de la *cella memoriae* d'època paleocristiana situada al nord de l'estoa (Nolla, Sàgrera, 1996). Aquestes cambres, que reaprofitaven en part les estructures de l'antiga estoa, es trobaven, en època tardoromana, per sota de la cota de circulació de l'àrea circumdant i s'hi accedia mitjançant unes escales que foren construïdes específicament per a aquesta funció, parcialment conservades. La cambra més occidental es troba rebaixada fins a cotes força profundes i no conserva cap resta d'enterrament *in situ*. En canvi, les altres dues cambres, també situades en els antics àmbits de l'estoa, estan en bona part ocupades per sarcòfags de pedra i altres tombes d'inhumació, documentades exhaustivament durant la campanya de juliol de 1990. Una altra cambra funerària situada a l'ambulacre interior de l'estoa va ser objecte, l'any 1948, d'un sondeig estratigràfic per sota del nivell corresponent a la necròpolis, dirigit també per Martín Almagro, que va documentar les restes d'una estructura construïda i diferents nivells que pertanyen a l'ocupació grega d'aquest sector.

Atès que les evidències de l'ocupació tardoromana varen ser ja documentades el

1990 i que en aquesta zona no es conserva pràcticament cap resta dels nivells constructius de l'estoa, la intervenció prevista en aquest sector es limita a sondejos estratigràfics en les zones no ocupades per enterraments conservats *in situ*, amb l'objectiu de recuperar el màxim d'informació possible sobre els nivells inferiors de la seqüència relacionada amb l'ocupació d'aquest sector entre els segles VI i II aC.

TREBALLS PREVIS DESENVOLUPATS A L'ESTOA

a) Excavacions fetes per la Junta de Museus de Barcelona

Entre els diferents treballs d'excavació arqueològica endegats al jaciment durant la primera campanya de l'any 1908, es varen rebaixar els nivells superficials al voltant de la *cella memoriae* paleocristiana situada al nord-est de l'estoa, bastida sobre les restes d'un antic edifici termal que havia format part del mateix bloc d'edificació de la ciutat d'època hel·lenística. El diari d'excavacions d'aquella campanya, redactat per Emili Gandia, esmenta la localització de diversos enterraments d'època tardoantiga, relacionats amb l'esmentada capella funerària. Igualment, cal destacar la trobada d'un brocal de pou i de restes de paviments de mosaic tessel·lat bicrom, en una zona situada al costat del límit nord de l'estoa.

L'any 1913, entre els treballs d'excavació fets a la zona de l'àgora, es va posar al descobert el gran mur que fonamentava la columnata de la façana de l'estoa, juntament amb la claveguera que discorria just al davant, així com la capçalera sud d'una de les cisternes construïdes sota l'edifici hel·lenístic. Es va excavar també el carrer que, en direcció nord-sud, voreja per l'oest l'estoa, de manera que quedaren al descobert les restes del fonament que delimita l'edifici en aquesta banda, el qual es va trobar tallat per un enterrament tardà cobert per teules a doble vessant.

Hem de destacar a més, que els rebaixos fets a l'espai de la plaça de l'àgora durant les primeres campanyes de les excavacions emporitanes varen permetre també identificar les restes d'un carrer anterior de la ciutat grega que discorria, d'est a oest, a una cota inferior i just a davant del límit meridional de l'edifici de l'estoa.

Posteriorment, l'any 1916, Emili Gandia va decidir continuar l'excavació d'aquest sector, amb la intenció de profunditzar fins als nivells relacionats amb les estructures anteriors a l'estoa (Diari d'excavacions de 1916, p. 47-126). Com a conseqüència d'aquests treballs, es varen extreure, de manera gairebé completa, els estrats relacionats amb la necròpolis tardoantiga, així com també amb l'abandonament del sector en època imperial romana, una vegada enderrocat l'antic edifici hel·lenístic, fet que havia donat inici a una intensa activitat d'espoliació dels materials constructius que havien format les seves estructures arquitectòniques. És interessant esmentar, en aquest sentit, el context de materials arqueològics aportat per l'excavació dels farcits que varen colgar l'interior de les dues cisternes visibles de l'estoa, una vegada desmuntades les seves voltes, i que trobem descrit succintament per E. Gandia en el diari de la intervenció (Diari d'excavacions de 1916: 75 i s., i 122 i s.; Mar, Ruiz de Arbulo, 1993: 423-424). Mentre que la cisterna oriental va aparèixer omplerta sobretot amb pedres i materials constructius, a dins de la cisterna occidental es va recuperar un conjunt significatiu de *terra sigillata* sud-gàl·lica—de la qual pels dibuixos inclosos en el diari podem reconèixer les formes Drag. 24/25, 27, 36 o 37—, a més d'altres vasos de parets fines i ceràmiques comunes

de cronologia altimperial, així com també algunes monedes (entre aquestes, un as de Vespasià i diverses encunyacions emporitanes de bronzes amb llegenda llatina i contra-marques). Aquest context, de manera similar a altres conjunts d'abandonament documentats en diversos sectors del nucli de la Neàpolis (Mar, Ruiz de Arbulo, 1993: 420-455), demostra la completa inutilització i l'enrunament de l'espai de l'antiga estoa ja en època flàvia, moment a partir del qual es devia intensificar el procés d'espoliació de les seves estructures arquitectòniques. Cal recordar que una altra excavació recent del farcit de colgament d'una cisterna situada més al nord del nucli urbà va permetre detectar també l'abandonament primerenc d'un sector molt proper a l'estoa en aquest mateix període o, més aviat, ja durant la dinastia julioclàudia (Nolla, 1992).

Gandia es refereix també en el diari de la campanya de 1916 a l'excavació de farcits i estrats remoguts per la construcció de l'estoa, i en destaca el caràcter heterogeni i la presència d'un context de materials arqueològics força barrejat, amb presència de nombrosos elements residuals de cronologia antiga. Els sondejos fets en aquesta campanya se situen a la zona situada entre les dues cisternes de l'estoa avui visibles i també a l'extrem occidental de l'edifici (sectors A i B del projecte actual), on varen quedar al descobert diverses estructures sobreposades que, com s'ha dit abans, corresponen a successives fases d'ocupació prèvies d'aquest sector de la ciutat grega. Les cotes inferiors d'aquests sondejos no corresponien a un nivell més o menys regular, sinó que només en determinats punts es pogué excavar fins a estrats profunds, sense que en cap cas s'arribés al subsòl natural de roca calcària.

Més a l'est, el límit del terreny que aleshores es trobava sota el control del Servei Hidrològic i Forestal, encarregat dels treballs de fixació de les dunes litorals, va impedir que les excavacions fetes l'any 1916 s'estenguessin a la meitat oriental de les fonamentacions de l'estoa. Això explica la millor conservació de l'estratigrafia relacionada amb els treballs constructius de l'estoa en el sector C de la intervenció actual.

No hem trobat en els diaris d'excavació redactats per Emili Gandia cap altra referència a treballs d'excavació al sector de l'estoa posteriors a l'any 1916. Tot i així, és molt possible que un gran rebaix que avui s'aprecia al terç est de l'estoa (zona D, entre el novè i el desè basaments de la columnata interior, des de l'oest) fos efectuat també abans del 1936, any en què Gandia deixà les excavacions emporitanes.

b) Sondejos estratigràfics efectuats els anys 1948 i 1949

La represa dels treballs a la zona de l'estoa no es va produir fins a l'any 1948, quan Martín Almagro, aleshores director del Museu Arqueològic de Barcelona i de les excavacions d'Empúries, va decidir fer un petit sondeig a la zona oriental de l'edifici amb l'objectiu de documentar-hi la seqüència estratigràfica. Abans havia fet també unes altres cales estratigràfiques a l'espai de l'àgora i a l'entorn de la *cella memoriae* paleocristiana (Almagro 1951: 104-124; Ruiz de Arbulo, 1994: núm. 15, 16, 18 i 19). El lloc triat per fer el nou sondeig va ser una de les cambres funeràries disposades durant l'antiguitat tardana a l'extrem est de la superfície ocupada per l'estoa. La cambra, de forma rectangular en planta, està delimitada per murs construïts en aquesta fase tardana i recolzats en els fonaments de l'antic porticat. Concretament la zona excavada es limitava a la franja central d'aquell espai, entre enterraments situats a cada banda i que es varen mantenir *in situ*. Els resultats d'aquest sondeig no

varen ser mai publicats, però estan detallats en els diaris d'excavació que es varen redactar durant els treballs.

Per sota dels nivells aportats o remoguts en època tardana, l'estratigrafia documentada en aquest sondeig correspon ja a l'ocupació de la zona durant l'època anterior a l'edificació de l'estoa i es relacionava amb les restes d'una estructura construïda. L'excavació, però, va finalitzar sense que s'arribés a la cota de base del mur ni a la roca natural del subsòl. A l'est del sondeig es varen destapar les restes d'un altre enterrament cobert amb pissarres i amb una capa d'*opus signinum*, així com les escales que permetien l'accés a la cambra funerària d'època tardoromana, fet que va impossibilitar de profunditzar més en aquest punt. Més a l'est, fora ja de l'espai de la cambra, es varen descobrir altres inhumacions, al sud de les quals es va intentar practicar un nou sondeig estratigràfic, la situació del qual correspon al darrer intercolumni del porticat de l'estoa. L'aparició, però, de les restes d'una cisterna, relacionable també amb l'edifici hel·lenístic, va motivar la finalització de la intervenció en aquest sector.

L'any següent, Martín Almagro va decidir emprendre un nou sondeig a la zona situada justament al sud de la cambra funerària esmentada. Aquesta zona se situa a l'espai de l'ambulacre exterior del porticat de l'estoa i ja havia estat rebaixada per les excavacions prèvies. Així, just a sota de l'estrat superficial, aflorava ja la part superior d'un mur anterior a l'estoa, orientat d'est a oest, que assenyalava, a més, un canvi evident en l'estratigrafia. Al nord del mur citat, els nivells conservats, segurament equivalents als documentats l'any abans a l'interior de la cambra funerària, semblaven aportar materials més antics, de cronologia grega. Al sud de l'estructura, en canvi, l'estratigrafia reflectia els rebaixos i moviments de terres ocasionats per la construcció de l'estoa en el segle II aC (Mar, Ruiz de Arbulo, 1988: 49-50). El sondeig fet l'any 1949 es va concentrar, doncs, en aquesta zona concreta, entre el mur grec i la fonamentació de façana de l'estoa. En aquell punt es varen documentar restes del farcit constructiu de l'edifici hel·lenístic, així com l'existència d'una àmplia trinxera paral·lela a la fonamentació del mur de l'estoa, que tallava tota l'estratificació anterior. Cal esmentar, a més, la presència d'una conducció construïda amb fragments de colls d'àmfores itàliques.

Després de 1949 i fins a l'any 1990, no hi ha constància en la documentació d'Empúries que es fes cap altra intervenció arqueològica en el sector de l'estoa.

c) Treballs d'excavació fets l'any 1990

Finalment, les excavacions més recents havien estat fetes l'estiu de 1990, amb motiu de la 44a edició del Curs d'Arqueologia d'Empúries. A més d'alguns treballs més puntuals fets a la part occidental de l'estoa, les excavacions varen afectar aleshores una part del farciment constructiu conservat a la part central, a la zona que avui anomenem sector C, mentre que a la banda oriental es va procedir a netejar i documentar el sector de les cambres funeràries d'època tardoromana.

RESULTATS DE LES NOVES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES A L'ESTOA

Els treballs d'excavació engegats l'any 2005 arran de la redacció del nou projecte d'intervencions al sector de l'estoa hel·lenística s'han portat a terme, tal com s'ha dit

abans, com a part dels treballs de pràctica arqueològica fets pels alumnes del Curs Internacional d'Arqueologia d'Empúries, que es desenvolupa anualment durant tres setmanes del mes de juliol. Una vegada que, en properes campanyes, hagin finalitzat tots els treballs previstos, la nova documentació arqueològica aconseguida en aquest sector permetrà reinterpretar el procés constructiu d'aquesta important estructura arquitectònica que formà part de la renovació urbanística del nucli en època tardohel·lenística. Igualment, l'estudi conjunt de la complexa seqüència estratigràfica que el registre de l'excavació està documentant en els diferents sectors farà possible reconstruir l'evolució constructiva i les diverses fases ocupacionals d'aquest sector central del nucli grec, en el llarg període que s'estén entre la segona meitat del segle VI aC i mitjan segle II aC, tot aportant dades de gran interès sobre les característiques de l'urbanisme i de les construccions d'hàbitat. Tot seguit esmentarem algunes de les conclusions més significatives que ja es desprenen dels resultats d'aquests treballs arqueològics, encara en curs.

La construcció de l'estoa, en el context de la remodelació urbana del segle II aC

Un dels períodes més actius d'Empòrion fou el període tardorepublicà, durant el qual el nucli grec redistribuïa els productes itàlics que arribaven al seu port mercès a un comerç directe que estava establert amb els principals centres de la Itàlia tirrènica. Probablement aquest flux de mercaderies va motivar l'ampliació de l'estructura portuària, amb la qual es relaciona la construcció de l'anomenat espigó sobre les muscleres.

En el segle II aC, quan encara la ciutat romana no ha estat fundada, la riquesa generada per aquest comerç es reinverteix en una profunda remodelació urbana que, a mitjan segle, renova i amplia el límit fortificat que protegeix la ciutat, especialment a la banda sud, la qual cosa permetrà una renovació de l'espai religiós intramurs seguint les tendències urbanístiques del període hel·lenístic. Paral·lelament, també es reformaren les construccions privades que conformaven l'interior de l'espai urbà. En el marc d'aquestes millores, es va crear un nou centre públic format per la plaça espaiosa de l'àgora, dominada al nord pel gran edifici porticat de l'estoa. Per disposar de la superfície necessària per crear aquests nous espais arquitectònics, es va fer una zona àmplia que fins llavors havia estat ocupada per construccions d'hàbitat privades, així com per diversos trams de carrers de la trama urbanística precedent i, possiblement, també per l'espai d'una àgora anterior, segurament de dimensions bastant més reduïdes. Per bé que no tenim evidències segures d'aquesta plaça anterior, potser situada sota la banda occidental de l'àgora posterior, les excavacions fetes per part de la Junta de Museus varen posar al descobert les restes d'aquestes construccions domèstiques precedents, les quals varen restar visibles fins a l'any 1991, en què varen ser novament soterrades per recuperar els nivells corresponents a la gran plaça creada en el segle II aC.

No insistirem ara en les característiques planimètriques i arquitectòniques de l'edifici de l'estoa, prou conegudes (Puig i Cadafalch, 1920; Almagro, 1951: 96, fig. 24-25; Mar, Ruiz de Arbulo, 1988 i 1993: 169-170; Aquilué *et alii*, 1999: 52-55), i que podem reconstruir únicament a partir de les restes de les seves fonamentacions (Fig. 8), ja que de l'alçat no n'ha quedat cap resta. Ens referirem sobretot al seu procés constructiu, d'acord amb les informacions aportades per l'excavació.

La seqüència estratigràfica que es troba en relació amb l'edifici de l'estoa es pot dividir en diversos horitzons que es poden diferenciar clarament. Si bé en els tres sec-

Figura 8. Aspecte de les restes conservades de l'edifici de l'estoa de la ciutat grega d'Empúries des de l'oest. S'observa també com tallen les estructures que pertanyen a les fases d'ocupació anterior

tors on s'ha centrat la intervenció hi havia hagut nivells i estructures relacionades amb la reutilització d'aquest espai, especialment en relació amb la creació del complex funerari d'època tardoromana i també estrats relacionats amb l'abandonament de l'edifici, els quals foren excavats durant les intervencions prèvies, les campanyes iniciades el 2005 han actuat directament a partir dels estrats i les estructures que es posen en relació amb la construcció de l'estoa.

Si ens centrem en el registre de les nombroses unitats estratigràfiques que proporcionen l'horitzó cronològic de la creació de l'edifici de l'estoa, hem de dir que en tots els sectors fou possible localitzar les diverses rases constructives i fer-ne el buidatge, tant a l'espai del porticat com a l'espai dels diversos àmbits interiors (zona A, quadres 32000, 31000 i 13000; zona B, quadres 10000 a 12000 i 1400; zona C, quadres 9000 i 1800). Aquests rebaixos es varen fer per fonamentar tant els murs perimetrals com els murs que defineixen les estances alineades al fons de l'estoa; s'afegiren també les rases per col·locar els grans basaments formats per blocs calcaris on s'assentava la gran columnata central, així com les profundes rases fetes per bastir les grans cisternes relacionades amb l'estoa.

La tècnica constructiva consistia en l'obertura d'unes trinxeres molt potents, que seccionaren tota la seqüència estratigràfica acumulada per les diverses etapes històri-

ques anteriors en el sector, fins arribar sovint a fonamentar els murs sobre la roca natural. L'amplada d'aquestes trinxeres és variable: mentre que a la part superior el seu límit pot trobar-se a més d'un metre de distància respecte al parament del mur, a mesura que s'aprofundeix en l'excavació es van fent més estretes, fins arribar al mínim imprescindible per construir, des de l'interior d'aquestes trinxeres, els fonaments dels murs, fets amb blocs de pedra calcària tallada, units en sec. Una vegada construïdes aquestes sòlides fonamentacions, es va omplir la resta de l'espai de les trinxeres amb terres aportades d'abocador i amb les mateixes terres extretes dels retalls fets en els nivells precedents. A més dels materials ceràmics, relativament abundants, és també freqüent trobar en aquests farcits els resquills de talla de les pedres utilitzades per bastir els murs.

Cal dir que l'excavació de les rases constructives abans esmentades degué anar precedida per un cert rebaix parcial del terreny, que afectaria únicament la part occidental de la superfície ocupada per l'estoa, i que s'explica per les característiques topogràfiques d'aquest sector prèviament a la construcció de l'edifici, a les quals ens referirem més endavant. Aquest fet, juntament amb els rebaixos fets durant les excavacions prèvies, justifica que només a la zona C fou encara possible excavar una part del farciment que va servir per acabar de terraplenar i aixecar el nivell fins a la cota de circulació de l'estoa. Estratigràficament, s'observava com aquests paquets de sediment, de composicions diverses, cobrien els talls i els farciments de les trinxeres i s'entregaven contra els fonaments ja construïts al seu interior.

La relació estructural demostra que, si bé es tracta d'una obra unitària, primer es varen construir els murs que defineixen el perímetre de l'estoa—inclouent-hi la fonamentació de la columnata exterior—i, finalment, ho foren els que marquen la distribució interna de l'edifici, és a dir, els locals interiors i les cisternes, a més dels basaments de les columnes, que troben la seva correspondència en els eixamplaments que, a manera de pilars, duia incorporat el fonament frontal. Fou d'interès veure com per a la construcció dels murs frontals dels diversos locals interiors es va obrir primer una gran rasa ovalada en sentit est-oest. Posteriorment, treballant des de l'interior d'aquest rebaix, s'anaren obrint les trinxeres específiques per a cadascun dels trams de fonaments, evitant d'aquesta manera la incomoditat d'una única trinxera massa profunda.

Pel que fa a la cronologia, ens hem de centrar en els materials arqueològics recuperats en les UE que estan relacionades amb la fase constructiva de l'estoa, especialment els farciments de les trinxeres i els terraplenaments de les fonamentacions. Aquests conjunts estan gairebé sempre formats per dos grups de materials: per una banda, el material residual, sempre abundant, procedent de l'estratigrafia tallada per les trinxeres i que s'havia acumulat en aquest sector durant les fases anteriors a la construcció de l'estoa, i que abasta un ampli espectre cronològic, des del segle VI fins al segle II aC. Òbviament, les terres resultants d'obrir les trinxeres, una vegada construïts els fonaments de l'estoa, foren un altre cop abocades al seu interior per compactar les fonamentacions. Per altra banda, en aquests conjunts es constata sempre la presència de material coetani a la construcció, encara que de vegades sigui quantitativament minoritari.

La presència de ceràmica importada, especialment de procedència itàlica, com ara la campaniana A (amb les formes clàssiques Lamb. 23, 25, 27, 27B, 28, 31, 33b, 34, 36, 48, 55 i Morel 3421) i produccions derivades ("tipus D" de la classificació d'E. Sanmartí, 1978: 24-25)—mentre que, de moment, constatem una absència total de frag-

ments de la producció B “vera” o “etrusca”—, exemplars de ceràmica de vernís negre de Cales, ceràmica comuna itàlica, les primeres formes de la ceràmica de parets fines, àmfors grecoitàliques i Dressel 1A antigues; juntament amb ceràmiques d’ambient púnic, com vernissos negres, ceràmiques comunes púniques, àmfors del Mediterrani central, àmfors punicoebussitanes, àmfors meridionals del tipus dels campaments numantins (tipus CCNN); aquestes i altres importacions més puntuals, com ara àmfors ròdies, es combinen amb un alt percentatge de ceràmica de producció ibèrica: ceràmica comuna ibèrica i pintada, ceràmica d’engalba blanca, grisa de la costa catalana i àmfors ibèriques de boca plana. La composició d’aquest conjunt permet proposar, amb certa precisió, una cronologia per a la construcció de l’estoa que se situa a inicis del tercer quart del segle II aC, per tant un xic més recent respecte altres propostes cronològiques que situaven la construcció de l’àgora i l’estoa encara en la primera meitat d’aquesta centúria (Mar, Ruiz de Arbulo, 1988).

Podem dir, en definitiva, per les dades topogràfiques que aporta aquesta intervenció, que la reforma del centre públic del nucli grec, amb l’edificació del conjunt format per l’àgora i l’estoa, va representar un canvi fonamental en l’urbanisme de la ciutat. Mentre que l’hàbitat anterior s’adaptava a la topografia irregular del perfil de la roca de base, l’arrasament de les construccions precedents i els importants treballs d’anivellació i de terraplenament que van comportar aquestes obres públiques en el segle II aC, varen causar una profunda modificació de la topografia urbana d’aquest sector d’Empòrion. Si a aquesta actuació hi sumem les reformes portuàries, l’aixecament de les noves muralles i la remodelació dels santuaris del sector meridional del nucli, podem avaluar la importància d’aquesta fase tardohel·lenística, o tardorepublicana, per a la ciutat grega, anterior a la fundació de la ciutat romana a la part alta del turó d’Empúries.

Les fases d’ocupació anteriors a l’estoa

Si les primeres campanyes d’excavació en el marc del nou projecte d’intervencions a l’estoa es varen centrar especialment en la documentació de les evidències relacionades directament amb el procés constructiu de l’edifici, els treballs més recents han permès avançar sobretot en el registre de la seqüència estratigràfica corresponent a l’ocupació precedent de la zona. Tot i això, cal esperar encara a completar la documentació de les diverses estratigrafies conservades en cada sector, sovint aïllades i molt seccionades pels diferents rebaixos constructius de l’estoa, per poder així establir les correlacions necessàries i definir les fases d’ocupació successives d’aquesta zona de la ciutat grega. Malgrat tot, podem ja avançar algunes consideracions que, per si mateixes, aporten una perspectiva nova per al coneixement de l’urbanisme de la Neàpolis emporitana amb anterioritat a les importants reformes urbanes del segle II aC.

En primer lloc, tal com s’ha avançat abans, la topografia anterior d’aquest sector del nucli era ben diferent a l’aspecte que avui podem veure, conseqüència dels anivellaments produïts amb la construcció de l’àgora i l’estoa. Així, es tractava originàriament d’un terreny en declivi, que formava part del vessant del turó emporità, proper al litoral, on es va estendre el nucli grec, i que des del seu punt més elevat a l’oest—l’anomenada Torre Talaia—descendia en direcció al mar. A això s’afegia també un desnivell progressiu des de la zona nord-est del nucli, limítrof amb l’antic port, en direcció al sud.

Les estructures de la ciutat grega conservades enmig de les rases constructives de

l'estoa estan mostrant com l'urbanisme precedent s'adaptava perfectament a aquest desnivell del terreny natural, formant diferents terrasses on s'assenten les construccions domèstiques i els espais de circulació. Encara que l'excavació únicament ha arribat a la roca natural en alguns punts concrets, podem dir ja que, entre l'extrem occidental de l'estoa i el límit entre els sectors B i C de la intervenció, la diferència de cota arriba a ser de 2,5 m, mentre que, més a llevant, el declivi encara podria ser més marcat.

Aquestes característiques topogràfiques, juntament amb els probables rebaixos previs fets per a la construcció de l'edifici públic, i també l'extracció dels nivells més superficials durant les excavacions prèvies, tot això explica que les estructures més recents d'aquest urbanisme anterior, corresponents a la fase d'ocupació immediatament anterior a la construcció del complex àgora/estoa, únicament s'han pogut documentar, amb una certa extensió, en el cas del sector C, situat més a l'est. Es tracta de restes de sòcols associades amb nivells constructius i d'utilització, que semblen correspondre a espais d'ús domèstic que es daten entre la darrerria del segle III aC i mitjan segle II aC.

Tot i això, més a l'oest, al quadre 13000 del sector A, també s'han trobat algunes restes puntuals atribuïbles a aquesta fase més recent, entre les quals un petit tram de mur associat amb revestiments hidràulics d'*opus signinum*, restes d'una conducció de plom i també d'un paviment de mosaic fet amb tessel·les blanques i amb tessel·les ceràmiques, que es relaciona amb altres evidències semblants situades més enllà del límit nord de l'estoa. La hipòtesi inicial que pogués tractar-se de restes d'una reocupació posterior de la zona en època romana ha estat absolutament rebutjada en observar-se clarament com aquestes restes varen ser tallades per les rases constructives de l'estoa. Val a dir, a més, que dins dels farcits d'aquestes rases s'han recuperat també restes del paviment de mosaic esmentat, així com també fragments d'*opus signinum* tessel·lat i altres restes constructives que segurament provenen d'aquesta edificació precedent que, potser, podria relacionar-se amb les fases més antigues de l'edifici balneari situat més a llevant, reutilitzat en època tardoantiga per bastir una capella funerària (Nolla, Sagrera, 1996).

L'anàlisi detallada d'altres estructures posades al descobert per les anteriors excavacions a la zona occidental del porticat de l'estoa (sector A) ha permès igualment descartar la possible posterioritat d'alguns d'aquests murs respecte a l'edifici hel·lenístic. Efectivament, les restauracions contemporànies d'aquestes restes constructives havien emmascarat i falsejat les relacions estratigràfiques reals entre les diferents estructures. S'ha pogut demostrar, així, que totes resultaren tallades per les trinxeres fetes per fonamentar l'estoa.

Un altre aspecte que podem destacar és l'existència de diversos eixos viaris que articulaven, sembla que amb una certa regularitat, l'urbanisme d'aquest sector de la ciutat grega. El traçat d'aquests espais de circulació arrenca d'un moment cronològic molt antic—que de moment podem remuntar, com a mínim, a la fase tardoarcaica del nucli, entre finals del segle VI i els inicis del segle V aC—i es manté, amb algunes modificacions, fins al moment precedent a l'inici de la construcció de l'estoa. Es tracta d'espais clarament identificables com a carrers, orientats de nord a sud, que s'han pogut documentar a l'extrem occidental del sector A, just al costat del límit posterior de l'estoa, i també a la part central del sector B. En ambdós casos, en relació amb les estructures que defineixen aquestes vies de pas, s'ha documentat una estratificació de sòls de circulació, sovint formats amb graves, petits còdols i fragments ceràmics rodats. En el primer cas, l'espai del possible carrer únicament s'ha conservat de manera parcial i podria trac-

tar-se de la via urbana que va precedir al carrer nord-sud que des del segle II aC vorejava la façana occidental de l'estoa, desplaçat una mica per la nova construcció.

En el cas del sector B, l'existència d'un altre espai de circulació urbana apareix molt ben definida, documentada tant a la zona del porticat de l'estoa (Fig. 9) com a l'estratigrafia respectada per les rases constructives de l'àmbit situat al fons (quadre 11000). En aquest cas es tracta d'un simple carreró, de només 1,70/1,80 m d'amplada, lleugerament ampliat en l'última etapa fins a 2,35 m. En les etapes més recents d'ús d'aquest carreró, entre els segles IV i II aC, s'havia habilitat una senzilla claveguera per a la conducció de les aigües residuals, delimitada amb pedres. A l'excavació del quadre 11000, l'excavació d'aquest carrer ha arribat, de moment, fins a nivells d'ús que remunten, com hem dit, al pas del segle VI al segle V aC. Els límits d'aquest espai de pas, al llarg del temps de la seva utilització, els formaven sòcols superposats construïts amb pedres que formaven la base de les façanes de construccions domèstiques successives, de les quals únicament es conserva una petita part de la seva superfície a l'estratigrafia existent a la part del porticat de l'estoa.

Resta encara per definir l'existència d'altres carrerons paral·lels situats més a l'est. El que sembla segur és que aquestes vies nord-sud desembocaven en un altre carrer en sentit perpendicular, d'est a oest, el límit nord del qual es troba just al costat de la trinxera constructiva del fonament frontal de l'estoa. La continuació d'aquesta via, sens dubte més ampla i de major importància dins l'urbanisme de la ciutat, no és altra que el

Figura 9. Vista de la zona B de l'excavació de l'estoa, on s'aprecien les estructures d'un carrer anterior que fou tallat per la construcció de l'edifici

Figura 10. Vista general del sector A de l'estoa. A la part central, en l'excavació del quadre 32000, s'ha pogut documentar la superposició de nivells d'ocupació. A la foto es pot observar un àmbit domèstic amb una llar central, datat al segle v aC

carrer documentat per Emili Gandia a les excavacions de l'àgora, just a sota i per davant de la façana de l'estoa.

En els diversos sectors que són objecte d'excavació s'han documentat, amb menor o major extensió, restes de construccions aparentment de caràcter domèstic que corresponen a diferents etapes d'ús, entre el segle v i el segle II aC. Sense voler insistir aquí en la complexitat de l'evolució constructiva d'aquests sectors, en destacarem breument algunes de les evidències més significatives.

Pel que fa al sector C, a l'est, a sota dels nivells abans esmentats de cronologia encara baixrepublicana, s'han excavat restes d'estances de cases anteriors de la ciutat grega, datades en els segles IV i V aC, pavimentades amb sòls d'argila i delimitades amb murs aixecats amb sòcols de pedra i alçats de tovots, de vegades conservats *in situ*.

En el sector B, a banda i banda del carreró grec es documenta una superposició d'estructures de compartimentació, paviments i farcits d'anivellament que corresponen a espais d'habitació, molt escapçats per la construcció hel·lenística. Destaquem, per l'etapa més recent molt parcialment conservada en aquest sector (segle III/II aC), la presència d'un possible pati amb una cisterna inferior, documentada ja durant les excavacions d'Emili Gandia i que va ser tallada per les rases de l'estoa. A cotes més profundes, altres restes pertanyen a estances de cases del nucli grec datades també en els segles IV i V aC. Resten encara per documentar els nivells més profunds de l'estratigrafia, de cronologia arcaica. Només podem destacar un estrat localitzat al fons de la rasa feta per

a la construcció de la cisterna de l'estoa situada a l'oest d'aquest sector, just a sobre de l'estrat de sorres estèrils que cobreix la roca natural, i que, malgrat les seves limitacions, sembla confirmar un horitzó cronològic dins del tercer quart del segle VI aC per a la freqüentació més antiga d'aquesta zona de la Neàpolis.

Finalment, al sector A, a l'oest de l'estoa, per bé que els rebaixos de les excavacions prèvies han impedit documentar bé les fases més recents de l'urbanisme anterior a l'estoa, en canvi les restes de l'hàbitat anterior, a partir del segle V aC i fins als nivells arcaics, es conserven amb una certa amplitud, limitant amb l'espai del possible carrer nord-sud abans esmentat. Destaca especialment una estança relativament espaiosa, pavimentada amb un sòl d'argila vermellosa, dur i ben conservat, al centre de la qual hi havia una llar de planta rectangular i lleugerament alçada respecte al sòl (Fig. 10). També es poden esmentar altres nivells d'habitació datats en la primera meitat del segle V aC que es documentaren de manera més limitada a l'estratigrafia excavada dins de l'àmbit 13000, amb paviments que de vegades es relacionen amb altres restes de llars de foc i sobre els quals es trobaren alguns vasos ceràmics esclafats, així com també fragments d'una àmfora àtica de figures negres de cronologia anterior que, pel seu estil i iconografia, s'apropa a l'anomenat Cercle d'Exèquies. La seqüència excavada, a causa de la fragmentació causada per les rases constructives de l'estoa, no permet de moment determinar si aquestes estances pertanyen a una sola casa o si, per contra, corresponen a unitats domèstiques diferents.

Els nivells més antics excavats fins ara en aquest sector es localitzen a l'espai de l'àmbit més occidental de l'estoa (quadre 32000), una zona molt rebaixada com a conseqüència dels sondejos fets per E. Gandia. En aquesta zona, del sòcol que formava la façana del carrer grec arrencaven dos altres murs transversals que delimiten un àmbit d'habitació que continuava més cap a l'est, pavimentat amb argila de color vermellós i proveït d'un basament de pedres de forma quadrangular adossat a la paret. Les ceràmiques aparegudes en l'estrat d'abandonament permeten remuntar la cronologia d'aquestes restes, com a mínim, fins a finals del segle VI aC o inicis del segle V aC.

BIBLIOGRAFIA

- AUTORS DIVERSOS (2008) *Dossier. Cent anys d'excavacions arqueològiques a Empúries. Hipòtesis i certeses, Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, vol. 39 (2008)*. Figueres, 11-149.
- ALMAGRO BASCH, M. (1951) *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*. Barcelona, 1951.
- AQUILUÉ, X. (2008a) «Empúries, cent anys de la recuperació institucional». *L'Avenç* [Barcelona], núm. 333, p. 58-62.
- AQUILUÉ, X. (2008b) «Empúries 2008. Present i futur». A: AQUILUÉ, X.; MONTURIOL, J. (coord.) *100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries (1908-2008)*, catàleg de l'exposició (Empúries, juliol-setembre de 2008). Girona: MAC-Empúries; Ajuntament de l'Escala, p. 59-63.
- AQUILUÉ, X.; MONTURIOL, J. (coord.) (2008) *100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries (1908-2008)*, catàleg de l'exposició (Empúries, juliol-setembre de 2008). Girona: MAC-Empúries; Ajuntament de l'Escala.

- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (1999) *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries*. Tarragona.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2006A) «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2004 i 2005». A: *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona* (Roses 6 i 7 d'octubre de 2006). Girona, 249-267.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2006B) «Resultats del projecte d'excavacions arqueològiques a la *Insula 30* de la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà). Anys 2000-2004». A: *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 203-214.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2008) «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2006 i 2007». A: *Actes de les Novenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (l'Escala-Empúries, 6 i 7 de juny de 2008)*. Girona, 185-209.
- AQUILUÉ, X.; et al. 2005
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; DOMENECH, L.; MONTURIOL, J.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2005) «El proyecto de restauración, consolidación y adecuación museográfica del foro romano de Empúries». A: *III Congreso Internacional sobre Musealización de yacimientos arqueológicos. De la excavación al público. Procesos de decisión y creación de nuevos recursos* (Zaragoza, 15-18 de noviembre de 2004). Zaragoza, 89-95.
- BLECH, M.; HOFFMANN, G.; MARZOLI, D. (1991) «Primera campaña de investigación en la costa del Ampurdán». *Huelva Arqueológica* XII, 2, p. 75-85.
- BLECH, M.; MARZOLI, D. (2005) «Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid». *Empúries* 54, p. 45-58.
- CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (1999) «L'assentament d'època arcaica: Fase III». A: AQUILUÉ A. (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Girona, p. 217-330. (Monografies Emporitanes; 9)
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (1988) «Sobre el ágora de Emporion». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid] (1988), núm. 61, p. 39-60.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993) *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*. Sabadell, 1993.
- MARZOLI D. (2005), *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*. Mainz-am-Rhein. (Iberia Archaeologica Band; 5)
- NIETO, X.; REVIL, A.; MORHANGE, CH.; VIVAR, G.; RIZZO, E.; AGUELO, X. (2005) «La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos». *Empúries* núm. 54, p. 71-100.
- NOLLA, J. M. (1992) «L'abandonament de la Neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades». A: *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*. Tarragona, 1992, p. 83-89.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (1996) *Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Girona: Universitat de Girona. (Estudi General; 15)
- PUIG I CADAVALCH, J. (1920) «La colonia grega d'Empúries». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1915-20) [Barcelona], núm. VI, p. 694-712.

- RAMBAUD F. (2005) «Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias». *Empúries* [Girona], núm. 54, p. 59-70.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1994) «Situación de sondeos estratigráficos en la Neàpolis de Ampurias (1908-1983)». A: *Huelva Arqueológica 13.2. Iberos y griegos. Lecturas desde la diversidad. Simposio Internacional celebrado en Ampurias, del 3 al 5 de abril de 1991*. Huelva, 1994, p. 59-72.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1978) *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, I-II. Barcelona. (Monografies Emporitanes; 4)
- SANMARTÍ E.; NOLLA, J.M. (1986) «La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion. (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)». *Documents d'Archéologie Méridionale* núm. 9, p. 81-110.
- SANMARTÍ-GREGO E.; CASTANYER P.; SANTOS M.; TREMOLEDA J. (1996), «Nota sobre el bastió oriental de la muralla grega d'Empúries». *Fonaments* [Barcelona], núm. 9, p. 243-250.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (1990) «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional». A: ZANKER, P.; TRILLMICH, W. (dir.) *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Keiserzeit. Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1985*. München, p. 117-144.